

Türk Dünyasında Modernleşme ve Etkileşim

*Mirzahan EGAMBERDIYEV**

Doç. Dr., El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Almatı, Kazakistan

E-Mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1022-0483

İzbassar TURGUNBAYEV

Doktora Öğrencisi, El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi, Almatı, Kazakistan

E-Mail: izbasar136@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-1997-7829

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: *** Kabul Tarihi / Accepted: ***

ÖZ

EGAMBERDİYEV, Mirzahan; TURGUNBAYEV, İzbassar, **Türk Dünyasında Modernleşme ve Etkileşim**, CTAD, Yıl 19, Sayı 37 (Bahar 2023), s. 285- 309.

19. Yüzyılda gelişmeye başlayan Türk Aydınlanmasının iki ayağı olduğunu söylemek gerekir: Türkiye ve Türkistan. Türkiye'deki yenileşme öncelikle askerlik sahasında başlayarak diğer bütün alanlara sirayet etmiş; Türkistan'da ise münhasıran eğitim sahasında başlamıştır. Bunun temel sebebi Türkiye'de süreklilik gösteren bağımsız bir devlet organizasyonunun varlığı, Türkistan'ın ise Ruslar tarafından sömürgeleştirilmiş olmasıdır. Çağdaşlaşma sürecinin iki farklı yöntemi olarak yorumlanan bu durum Türkler açısından ciddiyetle incelenmesi gereken bir durumdur.

* Sorumlu yazar / Corresponding author

Çağdaşlaşma sürecinde ortaya çıkan kurumlar ve meslekler gelişmeleri etkilemekte ve şekillendirmektedir. Bu çalışmada çağdaşlaşma sürecinde Türkiye ve Türkistan'da Eğitim, Gazete/gazetecilik ve siyaset bakımından ortaya çıkan gelişmelerin birbirini etkilediği varsayımından hareket edilmektedir. Esas olarak söz konusu alanlardaki gelişmelerin çeşitli vesilelerle ilişki içine girdikleri ve bir etkileşim yarattıkları ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, Çağdaşlaşma, Özbekistan, Kazakistan, Türkiye, Türkistan.

ABSTRACT

EGAMBERDİYEV, Mirzahan; TURGUNBAYEV, İzbassar, **Modernization and Interaction in the Turkic World**, CTAD, Year 19, Issue 37 (Spring 2023), pp. 285- 309.

It should be said that the Turkish Enlightenment, which started to develop in the 19th century, has two pillars: Turkey and Turkistan. The innovation in Turkey started in the field of military service and spread to all other fields; In Turkestan, it started exclusively in the field of education. The main reason for this, whereas the Turkestan was colonized by the Russians is the existence of an independent and continually state organization in Turkey. This situation, which is interpreted as two different methods of the modernization process, is a situation that needs to be seriously examined for the Turks. Institutions and professions that emerged in the process of modernization affect and shape developments. In this study, it is assumed that the developments in education, newspaper/journalism and politics in Turkey and Turkistan during the modernization process affect each other. Mainly, it is tried to be put forward that the developments in the mentioned fields come into contact with various occasions and create an interaction.

Keywords: Jadidism, Modernization, Uzbekistan, Kazakhstan, Türkiye, Turkestan.

Giriş

1991 senesinde Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ortaya yeni bağımsız Türk devletlerinin çıkması hem Türkiye'de hem de bağımsızlığını elde etmiş olan bu devletlerde siyasi ve kültürel bakımdan önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu makale sorunun siyasi boyutundan daha çok kültürel etkileşim boyutuna tarihî bir perspektif oluşturmaya çalışılmaktadır. Siyasetin çözmek zorunda olduğu sorunlarla bağlantısı olmakla birlikte, toplumları birbirine yaklaştıran veya farklılaştıran büyük ölçüde kültürel yakınlıklar olduğunu unutmamak gerekir. Bu

yakınlığın ve Türkiye ile Türkistan¹ aydınları arasındaki ilişkilerin, siyasi bakımdan mevcut zorluklara rağmen kültürel anlamda hiçbir şekilde kopmadığının altı çizilmelidir. Nitekim kültürel bağların zayıf da olsa sürdürülmesi sayesinde; siyasi gelişmeler milletlerin iradesini ortaya koymaya uygun hale geldiğinde Türkiye Türkleriyle “Atayurt” Türklüğü arasındaki tarihi kopukluğun hızla kapandığı görülmektedir. Makalenin ana konusunu da bu etkileşimin boyutlarını geçmiş tarihi tecrübede ortaya koymak şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu çalışma, 19 ve 20. yüzyıllarda Türk dünyasının doğu ve batı kanadındaki modernleşme sürecinde ortaya çıkan karşılıklı etkileşim üzerinde duracaktır.

Modernleşme, Batı Avrupa dışında kalan dünyanın 18. yüzyıldan itibaren yüzleştiği ciddi bir dönüşüm sürecidir. Türk dünyasının modernleşme deneyimini tek tek ele aldığımızda bu sürecin iki temel dönüşüm örneği yarattığını söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi Türkiye’nin izlediği yöntemdir: Türkiye modernleşen ülkelerle çok yakın olduğu için karşı karşıya bulunduğu meydan okumaya değişerek cevap verebileceğini 19. yüzyılda çok açık biçimde hissetmiştir. Bağımsız varlığını sürdürebilmek için değişime ihtiyacının derinden hissetmiş ve bu değişim sürecini kendi iradesiyle seçmiştir. Bu seçimin, aslında güçlü bürokratik geleneğin bir sonucu olarak da ortaya çıktığı açıktır. Devletin sürekliliği ve sağladığı toplumsal birliktelik bu noktada önemli bir unsur olarak kendini göstermektedir. İkinci yöneme örnek olarak Türkistan coğrafyasında modernliğe ilişkin değişim gösterilebilir. Burada ise iki temel yönelimin olduğunu söylemek mümkündür: Bunlardan birincisinin Rusya’nın “modernite”nin bir temsilcisi olarak Orta Asya ve Sibiry’a yayılması ve bu sürecin yarattığı politika ve uygulamaların etkisi olduğu şüphesizdir. Türkistan coğrafyası modern kavram ve kurumlarla sömürgeci güç olarak Rusya aracılığıyla yüzleşmiştir. Rusya, metropoliten bir devlet olarak işgal ettiği alanlardaki unsurları kendi yapısına dahil etmeye çalışmış; bu amaçla bölgeyi kendi açısından güvenli bir şekilde kontrol edebilmek için birçok düzenleme yapmıştır. Bu düzenlemelerden ilki bozkırdaki konar-göçer toplulukların yerleşik hayata geçirilmesi için yapılan düzenlemelerdir.² Bu durumun, muhatapları

¹ Bu makalede “Türkistan” tabiri 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar umumi olarak Rusya tarafından işgal edilen Türk ülkelerini anlatmak amacıyla kullanılmaktadır. Bölgenin coğrafi sınırları ile ilgili bir tartışmadan sarfınazar edilmiştir.

² Rus Çarlık yönetiminin bu hususta aldığı kararlar ve bölgede kurulan Rus yönetimine verdiği talimatlar 1898 yılında toplu olarak yayınlanmıştır. Bu yayınlanmış belgelerin ilk bölümü bölgede kurulacak idari yapılanmayla diğer bölümler sırasıyla Bölüm 1. Bölgelerin Esas Bölünüşü: Akmola, Semipalatinsk ve Yedisu s. 13-18, Bölüm 2. Mahalli idari düzenlemeler, Kısım 1. Alanların oluşturulması; Kısım 2. İlçelerin ve şehirlerin kurulması; 1. İlçe yönetimleri s. 29-48, 2. Şehirlerde yönetim, s. 49-54, Bölüm 3. Kırsal

tarafından kabullenilmesi meselesi ayrı bir tartışmayı gerektirse de Rus idaresi modern kurumları Türkistan coğrafyasına getirmeyi başarmıştır. Ulaşımın geliştirilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması, süreklilik gösteren devlet kurumlarının oluşturulması, zirai alanların geliştirilmesi gibi modernite açısından mühim değişiklikler ortaya çıkmıştır; ancak Rus baskısı karşısında topraklarını kaybeden ve sonuçta “Rusya vatandaşlığı” pozisyonunu kabullenmek zorunda kalan Türk topluluklarının bütün 19. yüzyıl boyunca Ruslaşmamak için geliştirebildikleri yaygın tepki, bu devlet aracılığıyla gelen modernite etkisine kapanmak ve içe dönmek olmuştur denilebilir. Bölgedeki modernleşme sürecinin ikinci boyutu ise Türkiye’nin Türkistan ile olan ilişkileridir. Bunda, Rusya Müslümanlarının Türkiye’deki hilafet kurumu ile olan ilişkilerinin meşruiyeti üzerinden gelişen etkiler olduğu açıktır.³ Rusya Müslümanları, medreseler ve hacılar aracılığıyla Türkiye ile olan ilişkilerini hep sürdürmüşlerdir. Bu vesileyle 19. yüzyıl boyunca Türkiye’deki bu kurumların yaşadıkları değişim, Türkistan’daki medreselerin ve dini çevrelerin Türkiye ile süreklilik gösteren bir bağlarının varlığı sebebiyle söz konusu değişim bölgeye de yansımıştır. Rusya, izlediği politikalarla bu bağlantıyı zayıflatmak için çok ciddi çabalar göstermişse de Türk ahalinin nüfusunun fazlalığı ve bir arada yaşamaları bu çabaların amacına ulaşmasına mani olmuştur. Türkiye ve Türkistan coğrafyasındaki aydınlanma hareketi dikkat çekici paralellikler göstermektedir.⁴ Rusya’nın ve Türkiye’nin çağdaşlaşma süreçleri birbirine benzer nitelikler gösterse de Rusya’nın bu çabaya 17. yüzyılın sonlarında yani Türkiye’den neredeyse yüz yıl önce giriştiği unutulmamalıdır.

yerleşimlerin kurulması 1.Göçebe nüfus ofisi s. 55-86, 2. Yerleşik nüfusun yönetimi A) Rus Yerleşimlerinin Yönetimi, s. 87-90, B) Dunganların ve Uygurların Yönetimi, Rus olmayanların manevi işlerinin yönetimi, s. 97-100, Kısım 2 Yargı, s.101-118, Bölüm 1. Göçebe nüfusun arazi düzenlemesi, Bölüm 2. Yerleşik nüfusun arazi düzenlemesi ile ilgili kararlar şeklinde düzenlenmiştir; bk. İ(van) İ(vanoviç) Kraft, *Polojenya Obi Upravleniy Vı Stepnikb Oblastyakh*, Orenburg, 1898. Bu belgelerin yayınlandığı başka kaynaklar da bulunmaktadır.

³ Rusya, Kırım’ın istiklalini sağlayan Küçük Kaynarca Antlaşması’nın metninde Müslümanların dinî bakımdan İstanbul ile olan bağlarını kabul ettiğini ifade ediyordu. Bu anlaşma tabiatıyla Kırım başta olmak üzere daha çok Türk-Tatarlar için ayrıcalıklar sağlıyordu. Antlaşmanın imzalanma süreci ve hükümleri için Bk. Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, Ankara, 2002, s. 524-527.

⁴ Rusya Müslümanları arasında gelişen aydınlanma hareketi ile ilgili olarak Türkiye’de son yıllarda gittikçe artan biçimde ciddi araştırmalar yapılmıştır. Bunlar arasında değerli ve çok yararlı iki çalışmayı zikretmekte fayda vardır: İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme, (1857-1917)*, İstanbul, 2002 ve Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri Dinî İslahçılık ve Cedûçilik*, İstanbul, 2021.

Yukarıda çizilen çerçeve ışığında, bu çalışmada Türk dünyasında yaşanan modernleşme ve Türkiye ile Türkistan modernleşmeleri arasındaki etkileşim, eğitim alanındaki değişimler, gazeteciliğin ortaya çıkışı ve modern siyasal kültürün şekillenmesi gibi süreçler karşılaştırılarak bu etkileşimin boyutları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Eğitim Alanında Modernleşme Sürecinin Karşılaştırılması

Eğitim ve bilgi üretimi arasındaki ilişki oldukça belirgindir. Bu dengenin verimli bir şekilde kurulması eğitimin yaygınlaşması ve ders kitaplarının gelişimiyle de yakından ilgilidir. Osmanlı Dönemi'nde eğitimin ilk basamağını Sıbyan Mektepleri oluşturmaktadır. Berkes, bu okullardaki durumu tasvir ederken;⁵

“... öteki İslâm ülkelerinde olduğu gibi ilköğretim, mahallelerde cami ve mescidin yanında bulunan sıbyan okullarında yapılırdı. Bunların amacı çocuklara Müslümanlık'ı öğretmektir. Çocukların bir zanaata konmadan önce bu okullarda Kur'an, tecvit, namaz gibi din bilgilerini alma zorunluluğunu uygulamak isteyen fermanlar çıktığı olurdu. 1824'te II. Mahmut da böyle bir ferman çıkarmıştı. Bazı maarif tarihi yazarları bunu, Mahmut'un eğitimi genel ve zorunlu yapan, ileri bir eylemi sanmışlardır. Bu belgeyi incelediğimiz zaman böyle olmadığı görürüz. Eski fermanlar gibi bu da halkın geçim düşüncesiyle çocuklarını beş altı yaşlarında zanaatkâr esnaf yanına çırak vermesi yüzünden cahilliğin genişlemekte olduğunu, yani İslâmlığı bilmez hale geldiğini, İslâmlık'ta dünya işlerinde her işin başında din gereklerini öğrenmek geldiğini, bunun yapılmamasının Tanrı yardımından yoksun kalışın baş nedeni olduğunu, din işlerini ve İslâm inançlarını öğrenme bir din gereği olduğu için bundan sonra çocukların zanaata verilmeyip mahalle okuluna verileceğini bildiriyordu. Bunun tersine gidenleri, hoca ve mahalle imamları, kadınlara bildirecekti. Yanında öksüz çocuk olan esnaf bunları mahalle okuluna yollayacaktı. Okul hocalarının baş görevi çocuklara İslâmlık'ın şartlarını, inançlarını öğretmek olacaktı. Ne var ki, zamanın ekonomik koşulları altında ana babaların, çocukları Kur'an okullarına vermektense usta yanına çırak olarak vermesi daha zorunlu bir tutumdur. Oysa ferman, ilköğretimin asıl amacının çocukları dünya işlerinin gereklerine değil, ahiret hayatına hazırlamak olduğunu ileri sürüyordu.”

ifadesini kullanmış ve o dönemde Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan bir rapordan şu alıntılarını yapmıştır:⁶

“...Bütün sanatlar ve hırfetler bilim ile meydana gelir. Dinsel bilgiler insanı ahirette kurtuluşa hazırlayan bilgiler olduğu halde, fenler insanoğlunun

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 18.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.180. Alıntıda, yazarın üslubuna müdahale edilmemiştir.

⁶ *age.*, s.180-182.

dünyadaki hayatının gelişmesine yarar. Örneğin, astronomi bilimi denizlerdeki gemilerin seferlerini kolaylaştırmaya, ticareti geliştirmeye yarar. Matematik bilimi savaş işlerinin, militer idarenin düzenlenmesini sağlar. Buhar gibi yeni ve yararlı araçların sanat ve hırfetlerin yapımında getirdiği kolaylıklar hep çağdaş bilimlerin ürünüdür. Bütün yenilikler, bilimlerin gelişmesiyle, yayılmasıyla, yeni bilimlerin doğuşuyla olmuştur. Yüz kişinin göreceği işi bir kişiye yaptıran nice araçlar hep bilimler sayesinde meydana gelmiştir. Halkı cahil olan ülkelerde kazanç ve kâr sağlanmaz, pratik olarak meydana getirdikleri sanayi ilerlemez. Cahil insanlar devletin ve yurtseverliğin ne olduğunu da bilmezler. Bir devlette bilimlerin ve ihtisaslaşmanın öteki bütün amaç ve özlemlerin başında geldiğine şüphe yoktur...Bu okullar yöntemli öğretim de yapamıyorlar. Sınıfları bir kuru gürültüdür. Ana babalar çocuklarını bu okullara vermektense bir sanata vermeyi yeğ buluyorlarsa da fen eğitimi olmadan bu sanatlarda da ilerleme olamaz.”

Bu alanda reform yapılmasının gerekliliği Osmanlı bürokrasisi tarafından az-çok anlaşılmış ve devletin varlığının sürdürülmesinin buna bağlı olduğu düşüncesi genel bir kabul görmüştür. R. H. Davison'un isabetli şekilde işaret ettiği gibi:⁷

“...Osmanlı yaşamının çeşitli alanlarındaki reformlar birbirine bağlı bulunmasına ve herhangi bir alanda kaydedilecek ilerleme mutlaka diğer alanlara da yansiyacak olmasına rağmen, hükümetin reform sürecinin merkezinde yer aldığı ve bu yüzden yönetim yapısıyla idari sistemin etkinliğinde yapılacak reformların diğer alanlarda başarılabilir reformları büyük ölçüde etkilediği gerçeği değişmez. Kuşkusuz yönetimin iyileştirilmesi ya da reorganizasyonu, örneğin daha iyi bürokratlar yetiştirip reformlara daha elverişli bir düşünce iklimi doğuracak eğitim reformunun yapılması ya da daha fazla ulusal gelir elde edilip hükümet gelirlerini çoğaltacak ekonomik ilerlemeler sağlanması gibi başka değişikliklere bağlıydı. Ama her değişikliğin diğer değişikliklere bağlı olduğu bu dönüşlü süreçte, bütün alanlardaki reformların planlayıcısı ve yürütme aracı daima hükümetti.”

Bu nokta oldukça mühimdir; çünkü bu çalışmanın temel varsayımlarından biri, çağdaşlaşma çabasının süreklilik gösteren bağımsız bir devlet eliyle yürütülmesidir ve devletin karşı karşıya bulunduğu geriliğin yöneticiler tarafından görülerek, reformların başlatılması konusu çağdaşlaşma sürecinde Türkiye ve Türkistan arasındaki temel farklılığı oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde eğitimin çağdaş hale getirilmesiyle ilgili adımlar atılmaya başlandıktan sonra çözümün sadece bir eğitim-öğretim ve bilim sorunu olmadığı ve bir sistem sorunu olduğu zamanla görülmüştür. Batı kurumlarının Osmanlı dünyasına girdiği 18. yüzyıl ortalarından itibaren adım adım batı

⁷ Roderick H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Cilt I, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, 1997, s. 17.

fikirleri de Osmanlı aydınlarının zihninde yer almaya ve “ıslahat” projesi, yerini “değişim” fikrine bırakmaya başlamıştır. Türkiye’de eğitim alanındaki değişimin öncelikle askerlik alanında başlaması⁸ devletin güvenlik kaygısının ne kadar yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat esas mesele bu okullarda tahsil alabilecek insanların sayısının azlığı meselesidir ve eğitimin mümkün olabildiği kadar geniş bir tabana yayılması için tedbirlerin alınması bu yüzden zorunluluk haline gelmiştir. Eğitim sisteminin gelişmesi geniş sayılabilecek bir zamana yayılmıştır. Geleneksel sistemdeki boşlukların giderilmesi ilköğretimle yüksek öğretim kurumları arasındaki boşluğun giderilmesi maksadıyla Rüştüye ve idadilerin açılması, ders programlarının geliştirilmesi neredeyse 50 yıllık bir zaman dilimine yayılmıştır. Medreselerin programlarının değiştirilmesi çabasına 1860’ların sonlarından itibaren girişilmiş ve bu konuda etkin adımlar ancak 1908’den sonra atılabılmıştır⁹. Medreselerin geleneksel yapılarındaki dönüşüm oldukça önemlidir. Çünkü Padişahın aynı zamanda Sünnî Müslümanların halifesi sıfatını taşıması sebebiyle bilhassa Rusya Müslümanlarının Dersaadetle ve Osmanlı medreseleriyle olan münasebetleri her zaman canlılığını korumuştur.¹⁰ Binaenaleyh, Kırım; Rus Çarlığının politikaları ve Türkiye Rusya ilişkilerindeki gelişmeler nedeniyle büyük bir göç hareketi yaşamıştır. Rusya’nın Kırım’ı ele geçirmesinden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen zaman içinde, Kırım Türklerinden bir milyon iki yüz bin kadarının Türkiye’ye göç ettiği tahmin edilmektedir¹¹. Kırım Türklerinin daha doğudaki Türk topluluklarıyla olan yakınlıkları göz önüne alındığında bizim işaret etmeye çalıştığımız etkileşimde ne kadar önemli bir rol üstlendikleri kolayca anlaşılacaktır.

Öte yandan, Rusya’nın Türk memleketlerinde yayılması da bütün 18 ve 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu işgalin görece hızlı gelişmesinin ardında bu eski Türk yurtlarında süreklilik gösteren bir devlet yapısının olmaması yatmaktadır. Ruslar, Astrahan ve Kazan Hanlıklarını 16. yüzyılın ortalarında ele geçirdiklerinde bu durumu açık olarak görmüşler ve bundan yararlanmışlar;

⁸ Bu konuda pek çok çalışma yapılmış olmakla birlikte, klasikleşmiş bir eser olarak bk. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri Ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri— Dolayısıyla— Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, İstanbul, 1977, özellikle: Cilt II, s.315 vd. Yazar çalışmasının bizim yararlandığımız bu baskısının ilk cildindeki önsözünde eserinin planlaması ve bölümleri hakkında bilgi vermektedir.

⁹ Ergin, *age.*, Cilt I, s.97 vd. Yazar, s.117’den itibaren 1908’den sonraki değişime dair geniş malumat vermektedir.

¹⁰ Bu konu Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 1774’te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması’nın 1. Ve 2. Maddelerinde zikredilmişti. Bk. K. Beydilli, *agm.*, s.524 vd.

¹¹ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, İstanbul, 2011, s. 24-25’te bu göç hareketine temas etmektedir.

gelişmelerden çıkardıkları sonuçlarla 18. yüzyıl boyunca bu politikayı olgunlaştırmışlardır.

Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgali 19. yüzyılın ilk çeyreği içinde başlamıştır. 1822'de Batı Sibirya (Zapadno-Sibirskoye General Gubernatorsvo);¹² 1824'de Orenburg (Orenburg General Gubernatorsvo) ¹³ Genel Valilikleri kurulmuş ve Batı Sibirya, Akmola ve Semey vilayetlerine; Orenburg ise Oral ve Torgay vilayetlerine ayrılmıştır. İşgal alanları genişledikçe bölgede Rus idari yapılanması da yeniden düzenlenmiştir. Nitekim 1867'de Sirderya ve Yedisu vilayetlerinden oluşan Türkistan Genel Valiliği (Turkestantskoye General Gubernatorsvo) oluşturulmuştur.¹⁴ Bu idari süreç gelişirken, bölgede izlenecek politikalar konusunda da çalışmalar yapılmış ve misyonerlik ve eğitim faaliyetlerini yürütmek üzere N(ikolai) İ(vanoviç) İlminski görevlendirilmiştir.¹⁵ İlminski'nin Ruslaştırma siyasetinin gerçekleştirilmesi için hazırladığı çalışma programının ilk hedefi tabiatıyla bir misyoner olarak Hristiyanlaştırma'ydı. Ancak özellikle Türkistan Eyaletinin oluşturulmasından sonra Genel Vali Kaufman, bölgedeki Müslümanlığın çok güçlü olduğunu ve dolayısıyla İlminski'nin programının uygulanması halinde büyük tepkiler doğacağını Çar'a gönderdiği bir raporla bildirmiştir.¹⁶ Türkistan Vilayetinde görevlendirilmesi planlanan İlminski'nin yerine yine onun önerisiyle öğrencisi Nikolai Petroviç Ostroumov görevlendirilmiştir. Ostroumov, göreve geldikten

¹² *Natsionalnyi Arkhiv Respubliki Kazakıstan (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi - KCMDA)*, Fon: 338, Kayıt No.:1, Dosya:365, Sayfa: 120.

¹³ *KCMDA*, F: 4, K:1, D:327, S.:111.

¹⁴ Konstantin Petroviç Kaufman, *Proyekt Vsepoddanneyşego Otçota General-Adyutanta K.P. Kaufmana po Grajdanskomu Upreveniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestantskogo General-Gubernatorstva*. 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881 goda, St. Peterburg,1885, s.80.(Türkistan Genel Valiliği Vilayetlerinin Oluşturulması ve Yönetimi Üzerine Genel Vali K.P. Kaufman'ın Çar'a Hazırladığı Rapor Taslağı) Yazar, Türkistan Genel Valisidir ve hazırladığı raporları bu eserde toplamıştır.

¹⁵ *Natsionalnyi Arkhiv Respubliki Uzıbekıstan (Özbekekestan Cumhuriyeti - ÖCMDA)*, F.:1571, K.:1, D.: 146, S.:14-15. N.İ. İlminski 1855'ten 1899 yılına kadar Kazan Ruhani Akademisi'nin Orta Asya, Sibirya ve Volga Bölgesi Müslümanlara Karşı Faaliyet bölümünün başında bulundu. Rusya'nın bu bölgedeki asimilasyon siyasetinin mimarındır. Bu faaliyet ile ilgili olarak Ostroumov ile yaptığı yazışmalar için bk.: N.İ. İlminski,"Dva Prilojeniya k state P.V. Znamenskogo,Uçastiye N.İ. İlminskogo v dele inorodçeskogo obrazovaniya v Turkestantskom kray",Pr. Sob (İyul Avgust) Taşkent, 1900, s.1-84. İlminskiy'nin Ostroumov'a yazdığı mektuplardan ve İlminskiy'nin Taşkent Ruhban Okulu'nda Doğu dillerinin öğretimine ilişkin muhtırasından alıntılar içerir.

¹⁶ ÖCMDA, F:İ-1, K.:2, D.:72, S.1

sonra bir taraftan daha önce ilk olarak Oral'da açılan laik okulların (Svetskaya Şkola) yaygınlaştırılmasına ve Rus dili ve tarih derslerinin de Rusça okutulmasına öncelik verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁷. Böylelikle Çarlık Rusya'sı eğitimi etkili bir asimilasyon aracı olarak kullanmış ve tecrübelerden sonuç çıkararak bu politikayı geliştirmiştir.¹⁸ Türkistan coğrafyasında eğitim sömürgeci gücün bir sızma aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Ancak bu politikaya karşı özellikle, Gaspıralı İsmail Bey'in öncülüğünü yaptığı *Cedid Okulları* ve Tatar aydınlarının yönettiği *yeni usulde eğitim veren medreseler* olmak üzere iki koldan ciddi bir tepki gelişmiştir. ¹⁹ Cedid mekteplerinin Ruslarda yarattığı telaş bölgedeki görevlilerin Çar'a yazdıkları rapora çok açık biçimde yansımaktadır.²⁰ Mesela, Kaufman'dan sonra bölgede 1898-1901 yılları arasında genel Vali olan Sergey Mihailoviç Duhovskoi 25 Ekim 1899'da Çara hitaben "Türkistan'da İslam" başlığıyla yazdığı rapor, aynı yıl Taşkent'te bir kitapçık olarak yayınlanmıştır.²¹ Genel Vali bu raporunda genel bir değerlendirme yaparak bölgede açılan Cedid okullarından yetişenlerin Rus ve Ortodoks karşıtı propagandayı şiddetlendirdiğine vurgulamış ve bölgede Kazan ve bilhassa Kırım Tatarlarının sayısının arttığına ve sonuncuların Türkiye etkisinde olduklarına işaret etmiştir: "...Şunu açık olarak görüyorum ki Kafkasya'daki Şeyh Şamil ayaklanması buradakileri cesaretlendirmiş bulunmaktadır... Cedid okullarında çalışanların çoğu sıfırdır ve onlar halkı kızdırmaktadır..."²² Ruslar, iç içe geçmiş olması bakımından tekkelerle medreseler arasında bir ayırım yapmamaktadırlar ki, aslında bu modern tarih yazıcılığında da karşımıza çıkan bir tutumdur. Medreselerle tekkeler arasındaki ilişki, bize ilmiye sınıfı ile tasavvuf ehli

¹⁷ ÖCMDA, F.: İ-47, K.:1,D.:86, S.:7,7A

¹⁸ Aleksandr Yefimoviç Alektorov, *Oçerke Narodnova Obrazovanja v Turgayskoi Oblasti. Letopis 1744-1898*, Orenburg, 1900, s. 168-169.

¹⁹ Cedidçilik hakkında etraflı malumat için bk. Maraş, *age.*, özellikle s.277 vd. Maraş, Tatar aydınlanmasını merkeze koyarak yaptığı bu çalışmada söz konusu aydınlanma önderlerinin yazılarından örnekler vererek 19. yüzyılın değişim açısından getirdiği hareketliliğe dikkatimizi çekmektedir.

²⁰ Cedidçilik hareketinin Türk Dünyasında yarattığı etkiler için bk. Ahmet Kanlıdere, "Tatar Cedidçiliğinin Kökenleri", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarın Sempozyumu (İstanbul, 27 Şubat 2003)*, Keza, A. Kanlıdere, *age.*, özellikle s.230-290.

²¹ S.M. Duhovskoi, *İslam v Turkistane*, Taşkent, 1899.

²² Duhovskoi, *age.*, s.8.

arasındaki nüansları ortaya koyma imkânı vermektedir.²³ Kanlıdere, bu noktaya dikkat çekerek şunları söylemiştir:²⁴

“...Kadirîlik, Yesevîlik ve daha sonra Nakşibendîlik gibi tarikatler de Tatar halkı üzerinde derin bir etkiye sahipti. İlk olarak, Kadirî tarikatı Bulgar devleti zamanında Orta İdil Müslümanları arasında yayılmıştı. Moğol istilasından sonra, XIV. ve XV. yüzyıllarda, yeni bir sufi topluluğu, Orta Asya’dan gelen Yesevî tarikatı Tatarlar arasında yer buldu. Bundan bir asır kadar sonra, Buhara taraflarından gelen Nakşibendî dervişleri bölgeye güçlü bir şekilde nüfuz ederek ve diğer tarikatleri kendi içinde eriterek, XIX. asırda ve XX. yüzyıl başında en etkili ve yaygın tarikat olarak kendini gösterdi. Sufi tarikatları Tatar halkı arasında çok güçlü bir etkiye sahipti; nitekim, bazı yabancı gözlemciler Tatarların sufi şeyhlere bağlanmaya hazır bir ruh halinde olduğuna dikkat çekmişlerdir. XIX. yüzyılın sonunda Ceditçi (modern) Tatar edebiyatının yükselişinden önce, tüm Tatar edebiyatı sufiliğin tesiri altında olup, tanınmış Tatar yazarları ve şahsiyetleri, sufiler ve şu veya bu şekilde sufilikle alakası olan kişilerdi. Nakşibendîlik, dinî ıslah taraftarı Tatar uleması arasında da yaygındı. Dinî ıslahçılığın önde gelen şahsiyetleri, Abdünnasr Kursavî (1771-1812), Şihâbüddin Mercanî (1818-1889), Rızaeddin b. Fahreddin ve Âlimcan Barudî (1857-1921) Nakşibendî tarikatı ile ilişkililerdi. Nakşibendî Şeyhi olan Şeyh Zeynullah Rasulî (1833-1917) dinî ıslahçıların yakın dostu olup usûl-i cedid hareketinin en büyük destekçilerindendi. “Ceditçi” olarak bilinen ıslahçı âlim ve pedagoğ Âlimcan Barudî, aynı zamanda bir Nakşibendî Şeyhiydi...”

Görüldüğü gibi, ehl-i suffâ umumiyetle yenilikçi hareketi sempatiyle karşılamıştır ve Rus yönetiminin onları “tehlikeli” olarak nitelendirmesinin gerisinde de bu tavır yatmaktadır.

Türkistan coğrafyasında açılan okullar aracılığıyla Rus, Cedid veya geleneksel medreseler ayrımı olmaksızın eğitim yaygınlaştıkça Rus işgaline ve politikalarına karşı güçlü bir muhalefet oluşmaya başladığı gözlenebilmektedir. Buradan hareketle modern eğitim kurumlarının yaygınlaşmasıyla değişim taleplerinin yükselmesi arasında anlamlı bir ilişki olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak bu talepler, Türkiye’de sistemin değişmesine dair bir yönelim gösterirken Türkistan’da asimilasyon politikalarına karşı direniş ve istiklal taleplerinin yükselmesiyle paralellik göstermektedir. Türkistan bölgesindeki önemli farklılıklardan biri de yerel taleplerin ulusal taleplere dönüşme temayülüdür ki; 20 yüzyılda yükselen Türkçülük akımının bu eğitim hareketinde mühim tesiri olduğu açıktır.

²³ Ergin, *age.*, Cilt I, s.224 vd.

²⁴Ahmet Kanlıdere, “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, *Türkler*, Cilt 18, Ankara, 2002, s.415- 426.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde bütün Rusya’da aşağı yukarı 5 bin “Usul-ü cedit” okulu vardı. Hareket tesirini Kazakistan ve Türkistan Genel Valiliklerinde de göstermiştir. Rus genel valisi Kaufmann ve diğer genel valiler yeni usulde verilen eğitimi Çarlık için tehlikeli görerek okulları kapatmış ve iki dilde (yani Rusça ve yerli şivede) eğitim yapan okullar kurma yoluna gitmişlerdir.

Bu karma okulların ilki 1894’te açılmış ve 1915’e kadar sayıları Türkistan’da 90’a ulaşmıştır. Fakat bu okullara giden öğrencilerin %95’i Rus çocuklardı. 1897-1904 yılları arasında “Taşkent Öğretmen Okulu”nu tamamlayan 415 öğrenciden yalnız 65’i Türk kökenliydi (11’i Özbek, Türkmen ve Tatar, 54’ü ise Kazak ve Kırgız). Taşkent’te Türklerin ilk “Cedit” okulu 1901’de kuruldu. 1914 yılında ise bunların sayısı yüzü aşmıştır. 1910-1915 yılları arasında Türkistan’da 80 “Usul-ü cedit” okulu açılmıştır (Fergana bölgesinde 28, Sır-Derya-Taşkent’te 40, Semerkand’da 5 ve başka yerlerde 7, Buhara’da (1911/12) 57 “Usul-ü cedit” okulu mevcuttu (Kurucuları: Abdül-Vâhid Burhân, Osman Hoca, Mükâmil Burhan, Hâmî Hoca).²⁵

Türkistan’daki okullarda eğitim alanların bir kısmı Türkiye’de bu eğitimlerini sürdürmüş ve daha sonra bölgelerine dönerek bazı çalışmalar yapmışlardır. Mesela Abdullaulı Bisen Hazret, eğitiminin bir bölümünü Türkistan bölgesinde tamamladıktan sonra 5 yıl İstanbul’da dini eğitim olarak Aktöbe vilayetinin Jamanköl bölgesinde bir medrese açarak hizmet vermiştir.²⁶ Halim Şibay, temel eğitimini Kazan’da aldıktan sonra İstanbul’da eğitim olarak Kazan’a dönmüş ve burada İslam Mecmuası’nın editörlüğünü üstlenmiştir. Abdürreşit İbrahimov de aynı şekilde İstanbul’da eğitim aldıktan sonra Kazan’a dönmüş; Tearüf-i Müslimin ve Alem-i İslam gazetelerini çıkarmış ve Jöntürklerle irtibatını sürdürmüştür. Hac vesilesiyle İstanbul’a gelen Rusya Müslümanları, buradaki medreselerde eğitim almaya da devam etmişlerdir. Bilhassa Muhammed bin Mubin bin Rahimkul bin Salih bin Gaysa, Şehabeddin Mercani’nin yardımıyla İstanbul’a gelmiş ve Bitlis’teki Abdülhalik Medresesinde eğitim almış ve Kazan’a dönerek burada kurduğu medresede Türkistanlı gençlere dini eğitim vermiş ve İstanbul’da eğitim almalarını sağlamışlardır.²⁷ Şehabeddin Mercani’nin bu etkileşimde kilit rol oynadığını görüyoruz. Türkistan bölgesinin umumi bir

²⁵ Mirzahan Egamberdiev-Lazzat Dinashveva, “Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan’daki Eğitim Politikası 1850-1914”, *Belleten*, Cilt 83, Sayı 297, 2019, s. 665-688.

²⁶ *Kazak Gazetesi*, 30 Haziran 1914, Sayı 68.

²⁷ Alisov, “*Musulmanski Vıpros v Rossii*”, *Russkaya Mısıl*, 1909, Sayı 7.

tarihini yazmış olan Şehabeddin Mercani'nin "Mustafad'al ahbar fı Ahval-i Kazan va Bulgar" adlı eseri oldukça derin etki yaratmıştır.²⁸

1909-1913 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği görevine A(leksandr). V(asilyeviç). Samsonov getirilmiştir. 8 Ağustos 1910'da Başbakan Pyotr Arkadiyeviç Stolipin'e Türkistan ve Bozkır Vilayetlerindeki başkaldırılardan sebeplerini anlatan bir rapor göndermiştir. Bu rapora göre:²⁹

"...İsmail Gaspralı'nın düşüncelerini takip eden ve yeni usulde mektepler açan yeni müslüman aydınları ortaya çıktı. Bu aydınların çoğu Taşkent ve bölgedeki diğer mekteplerde eğitim aldılar ve Türkiye'deki Jöntürklerle irtibata geçtiler. Bizim taraftan Türkistan bölgesinde iç ve dış casusluk bürosunu kurduk. Bunun sebebi 1910'da Rusya Dumasının milletvekili Sadri Maksudi (Arsal) Volga, Ural Türkistan ve Kafkas bölgelerini gezdi. Onu izleyen ajanlarımız tarafından tesbit edildiğine göre Sadri Maksudi çadırlarda faaliyet gösteren yeni usul mekteplerini dolaşmış ve tatarların Vakit ve Tercüman gazetelerini dağıtmıştır. Bu tipik bir Panislamist ve Pantürkist düşüncelerin Rusya'da giderek daha etkin hale geldiğini göstermektedir. Çünkü sadece Türkistan bölgesinde biz 16 yeni usul mektep hakkında bilgi sahibi idik. Bu mekteplerin öğrencileri ve mezunları Rusya'nın ilerdeki dış politikasını etkileyebilir. Benim tarafıma Fergana vilayetinin Askeri Valisi ve yerli Polis organlarının raporları ulaştırıldı. Bu raporlara göre bizim Hazar bölgesindeki siyasetimize karşılık niteliğinde Osmanlı Devleti kendi din adamlarını göndermiştir. Biz bunları Türk ajanları olarak algılıyoruz. Buna karşı ben Türkistan Bölgesi Eğitim Sektörünün yöneticisi Ostruomov'a talimat verdim. Yerli okulların Türkiye ile bir bağlantıları veya ilişkileri olup olmadığını araştırıp bana bildirmesi için. Onun tespitine göre 1909'da İstanbul'da Buhara İlmî Kuruluşlarının şubeleri açılmıştır. Bunlar özellikle Halkın eğitimi ile ilgili faaliyet göstermek üzere oluşturulmuştur ve Jöntürklerle sıkı bağlantıları vardır. Bu kurum aracılığıyla Türkiye Buhara, Kaşgar ve Dala bölgeleriyle sıkı bağlantılar kurarak yaklaşık 100 öğrenciyi özel olarak yetiştirmişlerdir. Bunların yarısının Buharalılar, diğer yarısının ise Dala ve Kaşgar bölgesinden oldukları tahmin edilmektedir. Düşünüyorum ki; eğitim programının dışında bu öğrencilere Panislamizm ve Pantürkizm telkin edilmektedir. Osrumov'dan bu okullar üzerindeki kontrolün ne durumda olduğunu sorduğumda bana cevaben bu okulların kontrolünün çok zor olduğunu ve Türkiye ile irtibatlarını hangi yollarla kurdukları hakkında herhangi bir bilgi olmadığını bildirdi. Bu sebeple benim tarafımdan 1 Nisan 1911 senesine kadar açılan Cedit okullarının kaydedilmesi gerektiği ve orada çalışanların Rusya devletine olan düşünceleri hakkında acil rapor

²⁸ Çalışmada eserin 2005 yılında çıkan Rusça baskısı kullanılmıştır; bk. Şihabuddin Mardjani, V.I, *İzşlepeniye Vestei O Sostoyenii Kazanı i Bulgara, Kazan: "İzdatel'stvo", FEN"ANRT, 2005.*

²⁹ ÖCMDA, F:47, K.:1, D: 31-69, s.1-9.

hazırlamaları talimatı verildi. Ayrıca, irtibat yollarının derhal tesbiti için emir verdim. Bu talimatıma Osroumov eğer biz yeni usul ve geleneksel mektepleri kontrol altına alsak ve onlara yönelik Rus sansürünü uygulasak o zaman yerli din adamlarının şiddetli tepkileriyle karşılaşırız cevabı verildi. Bunun için sizden 1911 senesine kadar Rusya Duması ile Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından onaylanan Müslüman Müesseselerinin yasal olarak kontrol altına alınması için kanun çıkarmanızı istirham ederim...”

St. Peterburg, bu rapora 1912’de çıkarılan bir kanunla tepki vermiştir. Buna göre, yeni mektep ve medreselerin açılması için, Genel Valiliğin izni, Müderrislerin listesi, eğitim programına Rusça dersinin muhakkak eklenmesi ders müfredatı ve derslerde kullanılacak kaynakların listesinin gönderilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Daha önce açılmış olan mektepler de bu kanuna tabi olacaklardı.³⁰

Türkistan bölgesinde Taşkent’te kurulan POMOŞ (Yardım) Derneği,³¹ Balkan Savaşı sırasında Türkiye için bölgede yardım toplayarak çeşitli yollarla bu yardımları Türkiye’ye ulaştırmıştır. Durumu haber alan Vali merkezi uyararak, Türklerin sadece mektepler aracılığıyla değil, tüccar, derviş gibi çeşitli sınıflar altında Türkistan’a adamlar gönderdiğini belirterek bu sebeple sınırlardaki kontrolün sıkılaştırılmasını talep etmiştir.³² Bu vakfın faaliyetlerini araştırmak üzere Rus yönetimi tarafından 1912’de bir grup oluşturulmuştur. Bu grubun hazırladığı rapora göre;³³

“...Ostroumov’un gözetimi altında yaptığımız çalışmanın amacı Vakfın faaliyetlerini öğrenmek ve yerli halkın Türkiye’nin Balkan Savaşındaki durumuna dair duygularını öğrenmektir. Bölgedeki Türk ajanlarının yürüttükleri propagandanın, bölgenin gerekirse Rusya’dan ayrılarak Türkiye’ye katılmak için savaşmaya dahi hazır olduklarını anlatmaktadırlar. Tiflis üzerinden sızmak suretiyle yürütülen bu propagandayı muhakkak durdurmak zorundayız.³⁴ İstihbarat verilerine göre, Türk ajanları İran ve Kafkasya üzerinden bölgeye sızmaktadır. Bunların pasaportları İran ve Afganistan pasaportu olsa da dilleri Türkçedir. Kanaatimize göre bunlar sahte pasaport kullanmaktadırlar. Propagandaları “Rusya Müslümanları! Bugün sizin Rusya’dan kurtulma zamanınız gelmiştir. Bilindiği üzere İslam Halifesi bir taraftan Rusya ile diğer taraftan İslam düşmanı emperyalist

³⁰ ÖCMDA F.:47, K.:1, D: 32-47, s. 1.

³¹ Vakfın Yönetmeliği için bk. Ustav Müsülmanskogo Obşestva “POMOŞ” V Taşkente, Taşkent,1909.

³² ÖCMDA, F.: İ-1, K.:1, D.:36, s. 1-2.

³³ ÖCMDA, F.: İ-1, K.:1, D.:36, s. 7.

³⁴ ÖCMDA, F.: İ-1, K.:1, D.:36, s. 4.

güçlerle savaşmaktadır. Bu sebepten dolayı bütün müslümanların Türkiye’ye yardım etmesi gerekmektedir” şeklinde özetlenebilir. Bu yüzden Rusya’nın İran ve Afganistan vatandaşlarını içeri almaması gerekmektedir...”

Rapordaki tespitler ışığında eğitim kurumlarındaki faaliyetlerden Rusya’nın beklediği esas başarının, bölgede Ruslaştırma siyasetinin başarılı bir şekilde uygulanması olduğu anlaşılmaktadır; ancak, bilhassa Tatar aydınlarının öncülüğünde ortaya çıkan *Usul-ü Cedid Hareketi* ile Türkistan bölgesinde yaygınlaşan mektepler ve bu mekteplerde ders verenlerin Türkiye ile olan ilişkileri 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında bölgede başlayan aydınlanma hareketinin temelini oluşturmuştur.³⁵ Modernleşmenin, eğitimle olan ilişkisi kendini açık olarak göstermekte ve ortak tarihi geçmiş öğrenildikçe Türkiye ile olan yakınlık doğal olarak artmaktadır. Eğitimin yarattığı bu etkileşimi hızlandıran bir diğer gelişme ise gazeteciliğin gelişmesidir.

Hemen hemen birbirine paralel biçimde başlayan “*eğitimde yeni yöntemler ve reform çabaları*”ndan haberdar olunması, çeşitli kanallar üzerinden gerçekleşmiş olmakla birlikte özel gazetelerin yayınlanması ve gazetecilik mesleğinin gelişmesi ile karşılıklı iletişim imkanlarının artması sayesinde mümkün hale gelmiştir. Türkistan’dan hac maksadıyla gelen ve bir süre İstanbul’da konakladıktan sonra Mekke’ye giden hacılar bu hususta önemli bir aracı olmuşlardır.

Basın Hayatının Gelişmesi ve Etkileşimdeki Rolünün Karşılaştırılması

Gazete ve bir meslek olarak gazetecilik, modernleşme sürecinde önemli bir rol üstlenmiştir.³⁶ Özellikle, modern yazı dillerinin oluşmasında gazete ve gazetecilik etkili olmuştur. Türkiye’de gayrimüslimlerin yayınladıkları gazeteler bulunmakla birlikte, resmî gazete niteliğindeki Takvim-i Vekayi’nin yayınlanmaya başlaması Türk gazeteciliğinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bunu diğer Türkçe gazetelerin yayınlanması izlemiş ve 1850’li yılların ortalarından itibaren Türkiye’de gazetecilik etkin bir meslek olarak gelişmiştir. Şerif Mardin’in gayet yerinde tespiti ile söyleyecek olursak özel gazetelerin çıkmaya başlamasıyla gazeteciler daha ilk andan itibaren, okuyucu bulabilmek ve bu sayede varlıklarını sürdürebilmek açısından “*halkın eğitmenler ve halkın çıkarlarını savunanlar*” rolünü benimsemişler ve üstlenmişlerdir. Türkiye’de,

³⁵ Ahmet Kanlıdere, Nesrin Sarıahmetoğlu, Ayşegün Soysal Akyös, *XIX. Yüzyılda Türk Dünyası*, Editör: Ahmet Kanlıdere, Eskişehir, 2013; özellikle 7. ve 8. Üniteler, s. 166-218.

³⁶ Gazete ve gazetecilikle ilgili geniş bir literatür bulunmaktadır. Biz kullanışlı olması bakımından şu çalışmadan yararlandık: Mehmet Özçağlayan, “Gazetelerin Gelişimi ve Gazeteciliğin Geleceği (Yeni Teknolojiler ve Medya Ekonomisi Açısından Genel Bir Değerlendirme)”, *Marmara Journal Of Communication*, Sayı 13, 2008, s.131-159.

1831’de devletin çıkarmaya başladığı Resmî gazete niteliğindeki Takvim-i Vekayi ile başlayan ve 1841’de çıkmaya başlayan yarı resmi diyebileceğimiz Ceride-i Havadis ile yürüyen gazetecilik 1850’de gazete-dergi arasında bir süreli yayın olan Vakayi-i Tıbbiye ile devam etti. 1860’ta Tercüman-ı Ahval’in çıkmaya başlamasıyla gazetecilik sivil bir mahiyet kazanmaya başladı. Ruznamei Ceride-i Havadis, 1861 ’de Şinasi’nin çıkarmaya başladığı Tasvir-i Efkâr, 1862’de Mecmua-i Fünun ile Mecmua-i İber-i İntibah ve ardından çıkmaya başlayan diğer gazeteler Türkiye’de gazetecilik mesleğinin doğmasını ve gelişmesini sağladı.³⁷ Gazete, o dönemin şüphesiz en önemli iletişim aracıydı. Nitekim devletin “gazete” çıkararak yaptığı işlerden teb’asını haberdar etme ve onların desteğini çabası “kamuoyu=efkâr-ı umumiye” kavramının Tanzimat döneminde keşfedilmiş olduğunu göstermektedir.³⁸ 1870’li yıllardan itibaren gazeteler yurt dışından da haberler aktarmaya, bunun için özel sütunlar açmaya ve Rusya Müslümanları ile ilgili haberler yayınlamaya başladılar. Okur-yazar Osmanlıların sayısı az olsa da bu gazeteler aracılığıyla Türkistan gelişmeleri “kamuoyu” tarafından işitilmeye başlandı.

Öte yandan, Rusya Müslümanlarında da neredeyse paralel şekilde gazetecilik 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu gazeteler Türkiye’deki vilayet gazetelerinin³⁹ bir benzeri durumunda olan ve öncelikle bölgede oluşturulan Rus yönetimi tarafından çıkarılan *Turkenstanskije Vedomosti* (1867), *Turkestan Valayatının Gazeti* (1870), *Dala Valayatının Gazeti* (1888) gazeteleridir.⁴⁰ Bu gazetelerde tercüme işlerinde görev alanların bir kısmı daha sonra Türk dilinde gazeteler çıkarmaya başlayacaklardır. Bu gazetelerin Çarlık Rusyası’nın Türkistan bölgesindeki sömürge politikasını güçlendirmek, halkı Ruslaştırmak, böylece boyun eğdirmek ve esaret altında tutmak amacıyla çıkarıldığı bilinmektedir. Gazetelerin çıkarılmasındaki esas amaç ilk bakışta çok olumsuz algılansa da milli diriliş hareketinin önde gelen isimleri kendi hayallerini

³⁷ Türkiye’de gazeteciliğin tarihi ile ilgili olarak bk. Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, İstanbul, 1994(2), özellikle s.11-60. Keza; Ali Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, İstanbul, 2014, s.190 vd.’da Türkiye’de gazeteciliğin gelişimine dair oldukça etraflı bilgi aktarır. Keza, Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, İstanbul, 1990, s.24 vd. Kabacalı, buradaki fikirlerini daha etraflı olarak Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi’nde de yayınlamıştır.

³⁸ Karş.: Budak, *age.*, s.192.

³⁹ Koloğlu, *age.*, s.20 vd.

⁴⁰ Aslında “*Vedomosti*” Rus Çarlık yönetiminin çıkardığı ilk resmi gazetedir ve işgal edilen vilayetlerde aynı isim altında gazetelerin çıkarılması halkın işgal yönetimi lehine kazanılması için propaganda maksadına yöneliktir.

insanlara ulaştırmak için bu gazeteyi bir araç olarak görmüş ve kullanmaya gayret etmişlerdir.⁴¹

Bu gazeteler içinde şüphesiz öne çıkanı Tercüman (1884) gazetesidir. Tercüman, İstanbul dahil olmak üzere Türk dünyasının hemen her tarafında okunan bir gazete olarak Türk modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Gaspıralı İsmail Bey, 1874-1875 yılları arasında Fransa'dan İstanbul'a gelmiş, burada hem basın hayatı hem Türkiye'deki yeni eğitim kurumları ile yakından ilgilenmiş ve Rusya'ya döndükten sonra bu tecrübelerini, Fransa'daki birikimiyle birleştirerek Rusya Müslüman aydınlanmasında çok önemli bir dönüm noktası olan adımlar atmıştır.⁴² Rusya Müslümanları arasında bir milli uyanış hareketinin başlamasında Gaspıralı İsmail Bey'in gerek eğitim gerekse gazetecilik ve neşriyat sahasındaki faaliyetleri⁴³, bilhassa 1905'den sonra önemli gelişmelerin ortaya çıkmasını sağladı. Gazete, 1914'ten itibaren "Dil'de fikir'de, iş'de birlik" serlevhasıyla çıkmaya başladı ki İsmail Bey, fikirlerini Rusya'daki siyasal değişmelere paralel olarak daha açık biçimde ifade etme imkânı bulmuştur.⁴⁴

Bu çerçevede Özbekistan'da "Taraqçı", "Tujjor", "Sadoyi Türkistan", "Al-Isloh", "Sadoyi Fargooa" gibi özel devlet katkısı olmayan özel gazeteler boy göstermeye başladı.⁴⁵ Kâmil Horazmiy, Sattarhan Abdugaffarov, Muhiddinhoca Gazi Hakimhoca, Furkat ve daha başkaları son zamanlarda yapılan çalışmalarda milli uyanış devrinin mühim temsilcileri olarak tanınmalarını sağlayan yazılarını bu gazetede yayınladılar.⁴⁶ Bu zatların neredeyse tamamının hayat hikâyelerinde "İstanbul", farklı sürelerle olsa da önemli bir durak olmuştur ve onların

⁴¹ Bu konuda örnekleri aktaran çalışmalardan biri olarak bk. Ercan Çelebi- Begimbayeva Zhibek Saġınbaevna, "Çarlık Rusya'sı Akademik ve İlmî Kuruluşlarında Avrasya Göçebelerinin Tarihi ve Kültürü'nün Araştırılması Üzerine Tespitler (XVIII-XX. Yüzyılın Başları)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, Mart 2020, s. 183-206. Yazarlar bu çalışmada farklı bir bağlamda ele almış olsalar da Kazakistan'da gazeteciliğin gelişimine katkıda bulunan aydınlardan söz etmektedirler.

⁴² Devlet, *age.*, 34 vd. Gaspıralı'nın gazete çıkarma fikri ve süreci ile ilgili oldukça kıymetli bilgiler verilmektedir. Gazetenin muhtevası ve gelişimi hakkında bk.: Aynı yerde, s. 73-93.

⁴³ Gaspıralı'nın yürüttüğü bu faaliyetlerin Kazakistan'daki etkileri için bk. Gülnar Saıgy Kokybassova, "İsmail Gaspıralı ve Kazak Aydınları", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, 26- 28 Mayıs 2014, Eskişehir, 2014, s.413- 420.

⁴⁴ Devlet, *age.*, s.73 vd.

⁴⁵ Ulugbek Dolumov, *Jadidlar, İshoqxon Tora Ibrat*, Taşkent, 2022, s.70,75,78 vd.

⁴⁶ *age.*, s.75. Yazar, "Türkistan Vilayeti Gazetesi"nin Türkistan ceditçilik tarihindeki önemine atıfta bulunmaktadır.

İstanbul'da buldukları dönem boyunca fikir alışverişinde buldukları rahatlıkla söylenebilir.⁴⁷

Kazakistan bölgesinde de gazetecilik aynı dönemde gelişmeye başlamış ve özel gazete çıkarma teşebbüsleri 1870'li yılların başlarına kadar gitse de;⁴⁸ 1913'den itibaren Kazak ve Saryarka gazetelerinin çıkmasına kadar geçen sürede güçlü bir Kazak matbuatından söz etmek zordur. Bu dönemde bugünkü Kazakistan sınırlarını oluşturan bölgede Rus yönetiminin çıkardığı gazeteler bir bakıma Kazakistan gazeteciliğinin de okulu rolünü üstlenmişlerdir. Mesela “Dala Vilayatinin Gazeti” Bugünkü Rusya sınırları içerisinde yer alan Omsk şehrinde (Ombı) 1888'den 1902'ye kadar haftalık olarak yayın yapan gazete Step Genel Valiliği'nin resmî yayın organı olarak Almatı, Yedisu ve Semey eyaletlerinde yaşayan halka yönelik olarak çıkarılır. Rejimin resmî yayın organı olmasından dolayı Çarlık Rusya'sının devlet politikalarını destekler nitelikte yayın içeriğine sahiptir. Devlete ait emir ve duyuruların bulunduğu sayfaların dışındaki kısımlarda makaleler, şiirler, hikâyeler, tarım ve sağlıkla ilgili bilgiler, kitap eleştirisi ve özetleri, fuar duyuruları, işlenen suçlarla ilgili haberler yer almıştır.⁴⁹ Torğay Gazetesi (1895-1910) Kazakistan'da Torğay eyaleti idaresinin resmî yayın organı olan Turgayskiye Oblastınyeye Vedomosti gazetesinin eki olarak 1895'te Orenburg'da çıkarılır. Gazetenin amacı bölgede yaşayan halkın rejimin duyurularından haberdar olmalarını sağlamaktır. Gazetede hem Kiril hem de Arap harfli Kazakçayla kaleme alınan makaleler yer alır. Gazetede dil ve alfabe konuları ile ilgili çeşitli yazılar çıkar ancak gazete arşiv bilgileri kayıp olduğundan elde yeterince bilgi bulunmamaktadır.⁵⁰ Kazak gazeteciliğinin asıl gelişimi 1905'ten sonradır ve birçok etkili gazete bu tarihten sonra çıkmaya

⁴⁷ Cedidçi Özbek aydınlarının hayatları, faaliyetleri ve bunların yarattığı etkilerle ilgili oldukça yararlı tetebbuat son yıllarda artmıştır. Bizim yararlanabildiklerimiz şunlardır: Zeynobidin Raşidov, *Jadidlar, Mahmudboca Bebbudiy*, Taşkent, 2022; Hamidolla Boltabayev, *Jadidlar, Abdurauf Fitrat*, Taşkent, 2022; Olim Usmonov, *Jadidlar, Gulom Zafariy*, Taşkent, 2022. Bu çalışmalar, bir dizi olarak Taşkent'teki Gençler Neşriyat Evi tarafından yayınlanmıştır.

⁴⁸ Omarbekov vd, *Kazakistan Tarihi*, Cilt 4, s. 132.

⁴⁹ Bu gazetenin yayın politikası ve etkileri hakkında bk. Mehmet Erkan Kılıoğlu, “Kazak Ceditçiliği'nin Doğuşu ve Bozkır Vilayeti Gazetesi”, E.Ü. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yıl 21, Sayı 1, 2021, s. 35-58. Keza, Zhanat Kuanysbayeva, “Arap Harfli Kazakça Süreli Yayınlar (1870-1929) (Başlıca Dil ve Alfabe Tartışmaları)”, *Dil Araştırmaları*, Yıl 16, Sayı 31, Güz 2022, s. 93-114.

⁵⁰ Jarılqasın Nusqabayulı, *Qazaq Jurnalistikasınıñ Tarihi (1870-2008 Jıldar)*, Almatı, 2018, s.27 vd.

başlamıştır.⁵¹ Özellikle 1913'ten itibaren yayın hayatına dahil olan Kazak ve 1917'de yayınlanmaya başlanan Sariarka gazeteleri oldukça etkili gazeteler olarak öne çıkmaktadır.⁵² Gazetelerin yayınlanması fikir akımlarının da gazeteler ve dergiler etrafında toplanması ve “siyasi toplum” olarak millet inşası sürecinin de gelişimini tetiklemiştir.

Bu çalışmanın ana eksenini oluşturan “etkileşim süreci” konusunda pek çok isim sayılabilirse de burada Akçuraoğlu Yusuf, Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudi Arsal'dan bahsetmekle yetinilecektir.⁵³ Bu zatların hayatları incelendiğinde görülecektir ki; Türk çağdaşlaşma sürecinde hem Türkistan hem de Türkiye'de şahit ve müdahil oldukları pek çok hadise bulunmaktadır. Türkistan coğrafyasında doğmaları ve Türkiye'de hayata veda etmeleri anılan isimlerin ortak özellikleridir. Hepsisi 19. Yüzyılın son çeyreğinde Rusya Müslümanlarının yaşadıkları süreçlerde aktif roller oynamışlardır ve Türkiye Türkleriyle Türkistan Türkleri arasında bir köprü rolü üstlenmişlerdir. Umumi olarak Türk siyasal ve kültürel hayatında etkili olmuşlardır. Onların hayatı bize iki coğrafya arasındaki etkileşimin boyutları hakkında yeterince fikir vermektedir. Hatıralarında da bu sürecin derin boyutlarına ilişkin ciddi malumatlar vermişlerdir.

Çağdaşlaşma Sürecinin Önemli Bir Göstergesi Olarak Siyaset

Gazetelerin yayın hayatına girmesi “siyasi toplum” olma yolunda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Özel gazetelerin çıkmaya başlaması ile iletişimin gelişmesi, eğitimin yaygınlaşması ile okur-yazarlık oranı ve kitap basımının artması birbirini tetikleyen gelişmeler olarak öne çıkmaktadır. Çağdaşlaşma sürecinin başladığı ülkelerin neredeyse tamamında taleplerini “toplum adına” dile getiren ve iktidarı paylaşmak isteyen gruplaşmalar ortaya çıkmakta ve bu

⁵¹ Kuanışbayeva, agm., s.94 vd.'da bu gazeteler hakkında muhtasar bilgiler aktarılmaktadır.

⁵² Bu iki gazetenin bütün sayıları, Kazak gazeteciliği hakkında oldukça derli toplu malumat eklenerek bugünkü Kazak alfabesiyle yeniden basılmıştır; bk. Jarılqasın Nusqabayulı, *Qazaq Jurnalistikasınıñ Tarihi (1870-2008 Jıldar)*. Almatı, 2018, s.27 vd. Kazak gazetesinin koleksiyonun 1914 ve 1915 yılı ciltleri de çıkmıştır. Editörün bize verdiği malumata dayanarak diğer yılların transkripsiyonu devam etmektedir.

⁵³ Akçura'nın çalışmalarının hem Türkiye'de hem Rusya Müslümanları arasındaki etkileri hakkında bk. Yılmaz Özkaya, “Rusya Müslümanlarının Türkiye'de Tanıtılmasında Yusuf Akçura'nın Rolü”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 23 , 2007, s. 95-104.; Ahmet Kanlıdere, “Yusuf Akçura ve Kuzey Türkleri”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, Sayı 18, 2009/1, s.235-258. Sadri Maksudi Bey hakkında yapılmış şu çalışma oldukça yararlıdır: Almaz Miftahov, *From Russia To Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2003.

talepler “siyasal partiler” aracılığıyla bir programa dönüşmektedir. Türkiye’de de bu süreç farklı olmamıştır. Eğitim reformunu izleyen yıllar içinde şekillenen yeni seçkinler bir süre sonra siyasal değişim istemeye başlamışlar, bu gelişmelerin sonucunda Kanun-ı Esasî ilân edilmiş ve II. Abdülhamid’in Anayasa’yı askıya alarak ipleri elinde tutma çabası değişim taleplerini durduramamıştır. Rejime karşı önce gizli olarak, yeni usulde eğitim veren okullarda başlayan siyasi etkinlikler 1908’de Meşrutiyetin yeniden ilân edilmesiyle neticelenmiş bu da siyasi partilerin ortaya çıkmasına uygun zemini sağlamıştır. Gazete ve gazetecilikle siyaset arasındaki ilişki için çok tipik bir örnek olan bu süreç oldukça iyi bilinmektedir.⁵⁴ 1908 İnkılâbı’ndan sonra Türkiye’de ortaya çıkan siyasal partiler, toplumla ilişkilerini gazeteler ve yerel örgütleri aracılığıyla sürdürmüşlerdir. Bu gelişme siyaset ve toplum arasındaki etkileşimin hız kazanmasına yol açmışsa da katılım mekanizmalarının zayıflığı uzun süre devam etmiştir.

Öte yandan Türkistan coğrafyasında durum biraz daha girifttir; çünkü, Rus Çarlığı imparatorluğa “dahil” edilmiş olan topraklardaki Türklerin modern dünyadaki gelişmelerle ünsiyet kurmasından ciddi bir rahatsızlık duymuşlardır. Resmî gazeteler yayınlanırken, özel gazeteciliğin önüne ciddi engeller çıkarılmış ve istikrarlı çıkan bir gazete olarak Tercüman’ın yayını için izin ilk teşebbüsten bir hayli sonra alınabilmiştir. Ancak, Rusya’daki 1905 Devrimi’nden sonra gazetelerin çıkması için engeller görece hafiflemiş yayınlar daha serbest hale gelebilmiştir. Rusya’da anayasalı rejimin kurulması ve Meclisin (Duma) açılmasıyla Rusya Vatandaşı durumundaki Türkler de kendi temsilcilerini seçmek için siyasal partiler kurmuşlardır. Bu partilerin gelişmesi sürecini Kazakistan örneğinde ele alacak olursak: Rusya’daki iyi okullarda eğitim alan Kazak gençleri muhtemelen bu okullardaki narodnizm hareketinden etkilenerek 1905-1906 yılları arasında halk içinde dolaşarak veya “Fiker”, ”Ralskiy Listok” gibi gazetelere makaleler göndererek siyasi bilincin gelişmesini sağlamaya çalıştılar.⁵⁵ Mesela, bu gençlerden biri olan Muhammetcan Tınışbayev evinde Rus sömürüsüne karşı halkı kışkırtacak siyasi dokümanların bulunduğu gerekçesiyle göz altına alındı. Bu tür faaliyetler, eğitim alan gençler arasında o kadar yaygın hale gelmeye başladı ki orta öğretim kurumlarında öğrenim gören Kazak öğrenciler bile bu tür siyasi faaliyetlere katıldılar. Mesela, Halel Gabbasov, Semey yatılı okulunda okuduğu dönemde arkadaşı Yakup Akbayev

⁵⁴ Bu hususta bk. Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul, 2015.

⁵⁵ Mambet Koygeldiyev, *Alaş Kozğalsı*, Almatı, 2008, s.87 vd. Koygeldiyev, Kazakistan’da Alaş hareketi ile ilgili ilk ciddi çalışmayı yapan önemli bir tarihçidir. İzleyen yıllarda Alaş önderlerinin yazılarını derleyerek yayınlamayı sürdürmüştür.

ve diğerleriyle birlikte bir cemiyet kurmuş ve halk arasında bağımsızlık propagandası yapmışlardı.⁵⁶

20. yüzyılın başlarında Kazak aydınları aralarındaki fikir ayrılıklarına bakmayarak siyasi mücadelede birlikte hareket etmişlerdir. Bunların önemli bir bölümü Alaş Partisi kuruluncaya kadar Kadet Partisi çatısı altında siyasi faaliyetlerini sürdürdüler. Alihan Bökeyhanov bu durumu 1910 yılında yazmış olduğu makalesinde şu şekilde açıklamaktadır:⁵⁷

“Kazaklar arasında yakın gelecekte belirgin bir vasıfla kendini hissettirmeye başlayan iki siyasi akımın çevresinde iki siyasi parti kurulabilir. Bunlardan birincisi millî ve dinî hedefler taşıyan partidir. İkincisi ise Batı medeniyetine yönelik siyasi partidir. Birincisi Tatar-İslam partilerini, ikincisi ise Rus muhalefet partilerini örnek alacaktır.”

Kazak aydınları bu dönemde Kazakların haklarını savunabilmek için Rus siyasi partilerinde faaliyet gösterdiler. Anılan dönemde Rusya’da etkili üç siyasi hareketten söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi “İhtilalci Sosyalistler – Es Er’ler”di. Bu parti esas olarak bölgecilerden oluşuyordu ve Rus olmayan milletlere açıkça karşıydılar. “Federalizm” ile “Kültürel bölgeler dışı milliyetçilik” arasında kalmışlardı. İkinci grup ise “Bolşevik-Menşevik ve Sosyal Demokratlar”dı. Bunlar federalizmi devletin geri kalmasına sebep olarak gördüklerinden karşıydılar. Üçüncü siyasi parti ise “Anayasal Demokratlar” yani “Kadetler”di. Kazaklar ve diğer Rusya Müslümanları bu partinin çatısı altında siyasi faaliyetlerini yürüttüler. Kadet partisi Rusya’daki Müslümanlara, diğer partilere nazaran daha ılımlı bir bakış açısına sahipti ve batı tarzı bir demokrasiyi savunuyordu. Üstelik parti Ruslaştırma siyasetine karşıydı ve kültürel serbestliği destekliyordu. İlkokullarda anadilde eğitim verilmesini programına koymuştu. Bütün bunlar, Rusya Müslümanlarının Kadetlere sempati ile bakmasını sağlayan unsurlardı. Türkistan ziyalılarının bir yandan iç meselelerle ilgili olarak halkı yönlendirmeye çalışırken, diğer yandan da dikkatlerini Türkiye’deki gelişmelere çevirdiklerini gösteren mühim örneklerden biri “*Kazak Gazetesi*”nin yayın politikasında kendini göstermektedir. Gazete yayın hayatına girdiği andan itibaren halkın karşı karşıya bulunduğu kültürel, ekonomik ve toplumsal sorunları dile getirmeye başlamış ve o dönem okur-yazarlık oranı dikkate alındığında önemli bir okur sayısına ulaşmıştır. M. Koygeldiyev’in tespitine göre hükümet haftada bir kere çıkmakta olan Kazak gazetesinin yayınlanmasına şu çerçevede izin vermiştir; hükümet tarafından çıkarılan kanunlar, iç ve dış haberler, kazak halkının tarihi, kültürel yaşam ve etkinlikleri, etik, etnografi, kültürel sorunlar, ekonomi, ticaret, ziraat, köy hayatı, bilim ve eğitim, okul,

⁵⁶ Koygeldiyev, *age.*, s. 91-92.

⁵⁷ Alihan Bökeyhanov *Şıgarmaları*, Almatı,1996, s.16.

medrese, dil ve edebiyat, sağlık, acil posta, resmî duyuruların yapılması⁵⁸. Kazak gazetesi sadece halkın sesi ve aydınların çözüm arayış zemini hüviyetini taşımakla kalmamış, bunun yanı sıra “Alaş” partisinin kuruluş döneminde de katkısı ve etkisi büyük olmuştur. Kazak gazetesinin daha ilk sayısından itibaren Türkiye ile ilgili haberlerin önemli bir yer tuttuğunu da belirtmek gerekir. Gazetenin “Dış Haberler” başlığı altında Balkan Savaşı ile ilgili uzun malumat vermesi dikkat çekmektedir. Haber şu hükümlerle sona ermektedir: “...*Türklerle savaşılan dört krala onları kontrol eden ülkelerden para akıtılıyor. Türklere ise başka Müslümanlardan yardım eden yok...*”⁵⁹ Daha sonraki sayılarda bu durumun değiştiği ve Genç Türk hükûmetine Mısır’da halktan toplanan paraların gönderildiği kaydedilmiştir.⁶⁰ Dış haberler çoğunlukla Türkiye ile ilgili haberlerle başlamaktadır. Bu yaklaşım diğer gazetelerde de farklı olmamıştır. Netice olarak siyasetin yeni boyutunda Ceditçi aydınlar, çıkardıkları gazeteler aracılığıyla taleplerini dile getirirken, aynı zamanda halkı harekete geçirme işlevini de üstlenmişlerdir. Siyasetle halkın tanışması da bu gazeteler aracılığıyla olmuştur.

Sonuç

Çağdaşlaşma, Batı Avrupa’da olduğu gibi eğitimin yaygınlaşması, okuryazarlık oranının artması; kitap yayınında artış, iletişim kanallarının genişlemesi ve bilgi akışının hızlanması, siyasal sistemde değişim taleplerinin yükselmesi, üretim ve refahın artması gibi temel göstergelerde ortaya çıkan, yukarıya doğru büyük bir yükselişi ifade etmektedir. Tabiatıyla, bu değişimin merkezi olmak bakımından “Avrupalılaşma” zaman zaman da “medenileşme” deyimi 19. yüzyılın kilit kavramlarından biri haline gelmiştir. Ancak aynı refah noktasına ulaşmak için söz konusu alanlarda değişime gönüllü olan Avrupa dışı toplumların karşılaştıkları “kendini tanımlama ve özgün kimliğini koruma” sorunu olarak ortaya çıkmaktadır.

Rusya ve Türkiye bu sürece gönüllü olarak katılmış iki ülkedir. Bu iki ülkenin halkı arasında hem tarihi bir rekabet ve hem tarihi bir yakınlık bulunmaktadır. Rusya, 18. yüzyılın başlarından itibaren metropoliten bir ülke olma yolunda hızlı adımlar atarken, Türkiye bu sürece neredeyse yüz yıllık bir zaman farkıyla katılmıştır. Bu zaman zarfında, kendi doğusuna doğru genişleyen Rusya, Türkistan coğrafyasını ele geçirmiş ve burada acımasızca uyguladığı politikalarla

⁵⁸ Koygeldiyev, *age.*, s.187-188.

⁵⁹ *Alihan Bükeyhanov Şıgarmaları*, s.16, s.12, (1. Sayının transkripsiyonu) Gazetenin Arap alfabesi ile yayınlanmış olan orijinal nüshası tarafımızdan görülmüş olmakla birlikte bu toplu basıma ulaşmak daha kolay olduğundan atıflarda genel olarak bu yeni baskı tercih edilmiştir.

⁶⁰ *Kazak Gazeti*, 1913, s.22.

bir Ruslaştırma siyaseti izlemiştir. Bu siyasete karşı geleneksel yapılarıyla cevap veremeyen Türkistan Türkleri, “medeni milletler” arasına yeniden girmenin ancak eğitim ve bilim yoluyla olabileceği gerçeğinden hareketle bu alanda başlayan ve anlamı zaman içinde değişen ve gelişen yenilikçi bir hareket başlatmışlardır. Bu hareket kendi iç gelişiminde etnik aidiyet ve dinî kimliği uzlaştırmayı başaran özgün bir milliyetçilik akımına evrilmiş ve bu evrilmeye modern Türk milliyetçiliğinin gelişim sürecinde daha belirgin hale gelmiştir.

Türkiye, 19. yüzyıldan itibaren girdiği “Avrupalılaştırma” sürecinde değişimi sağlayacak olan araçları, ekonomik imkânları ölçüsünde elde etmeye ve uygulamaya çalıştı. Süreklilik gösteren bağımsız bir devlet geleneğine sahip olan Türkiye Türkleri, baskın bir dinî kimlikle bu süreci hayata geçirmeye çalışsalar da batıdan gelen dünyevî (seküler) kurumlar, kendi alanlarını yaratıp, kendi araçlarını oluşturmuşlardır. Matbaanın gelişi, kitap basımı, gazetelerin çıkması ve gazeteciliğin gelişmesi, “biz”i varlığını bildiğimiz, etkilerini görüp yaşadığımız dış dünyayla daha sıkı şekilde yüzleştirmiş ve nihayet, “eski”, tahtını “yeni” olana bırakmıştır. Dini mahiyeti çok güçlü olan Türk kimliği, “yeni”nin getirdiği araçlardan gazete ve gazetecilik vasıtasıyla Rusya Türkleri arasında gelişen yeni “Türk kimliği” ile tanışmıştır. İki tarafta 19. yüzyılın sonlarından itibaren “gazeteler-dergiler/gazeteciler” ve “hacılar/medreseler” aracılığıyla ortaya çıkan etkileşim yeni bir sentez yaratmıştır.

Hermenötik bakımdan *etkileşim* tabirini *eyleme katılanların tamamının etkilediği ve etkilendiği* biçiminde anlamak gerekir. Çağdaşlaşan Türk dünyası 1870’lerden beri böyle bir süreci yaşamaya devam etmektedir. Modernleşme dinamik bir süreçtir. Başlangıç yıllarındaki yakın etkileşim, 1917’deki Bolşevik Devriminden Stalin’in ölümüne kadar devam eden, bedeli ağır ödenmiş bir kesintiye uğramışsa da bu etkileşim Türkiye’ye göç eden orta Asya Türkleri tarafından sürdürülmüştür. Bölge, modern Türk tarihçiliği için hala keşfedilecek bir alan olarak cazibesini korumaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Natsionalnyi Arhiv Respubliki Kazakistan (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi - KCMDA), Almatı

Fon: 338, Kayıt No.:1, Dosya:365, Sayfa: 120.

F: 4, K:1, D:327, S.:111.

Natsionalnyi Arhiv Respubliki Uzbekistan, (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi - ÖCMDA), Taşkent

F.:1571, K.:1, D.: 146, S.:14-15. N.İ

F:İ-1, K.:2, D.:72, S.1

F.: İ-47, K.:1,D.:86, S.:7,7A

F:47, K.:1, D: 31-69, s.1-9.

F.:47,K.:1, D: 32-47, s. 1.

F.: İ-1, K.:1, D.:36, s. 1-2.

F.: İ-1, K.:1, D.:36, s. 4.

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

ALEKTOROV Aleksandr Yefimoviç (1900) *Oçerke Narodnova Obrazovania v Turgayskoi Oblasti. Letopis 1744-1898*, Orenburg,.

İLMINSKI N.I. (1900) Dva Prilojeniya k state P.V. Znamenskogo, Uçastiye N.İ. İlminskogo v dele inorodçeskogo obrazovaniya v Turkestanskom kray,Pr. Sob (İyul Avgust) Taşkent, s.1-84.

KAUFMAN Konstantin Petroviç (1885) Proyeckt Vsepoddanneyşego Otçota General-Adyutanta K.P. Kaufmana po Grajdanskomu Uprevleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva. 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881 goda, St. Peterburg.

KRAFT İ(van) İ(vanoviç) (1898) Polojeniya Obi Upravleniy Vı Stepnikh Oblastyakh, Orenburg.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

(1996) *Aliban Bökeyhanov Şıgarmaları*, Almatı, s.16.

ALİSOV G. (1909) “Muslumanski Vıpros v Rossii”, *Russkaya Mısıl*, Sayı 7. s. 17.

BEYDİLLİ Kemal (2002) Küçük Kaynarca Antlaşması, *Türkiye Diyanet Vakefi İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 26, Ankara, s.524-527.

BERKES Niyazi (2012) *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (18.Baskı),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

BOLTABAYEV Hamidolla (2022) Jadidlar, Abdurauf Fitrat, Yoşlar Neşriyat Üyi, Taşkent.

BUDAK Ali (2014) *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, İstanbul, 2014.

ÇELEBİ Ercan - SAGINBAEVNA BEĞİMBAYEVA Zhibek (2020) Çarlık Rusya’sı Akademik ve İlmî Kuruluşlarında Avrasya Göçebelerinin Tarihi ve Kültürü’nün Araştırılması Üzerine Tespitler (XVIII-XX. Yüzyılın Başları), *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1 (Mart), s. 183-206.

DAVİSON Roderick H. (1997) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, Cilt I, Türkçesi: Osman AKINHAY, İstanbul.

DEVLET Nadir (2011) *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspralı*, İstanbul.

DOLUMOV Ulugbek (2022) *Jadidlar, İshoqxon Tora Ibrat*, Yoşlar Neşriyat Üyi, Taşkent.

DUHOVSKOİ S.M. (1899) *İslam v Türkistane*, Taşkent.

EGAMBERDİYEV Mirzahan - DİNASHEVA Lazzat (2019) Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası 1850-1914, *Belleten*, Cilt 83, Sayı 297, s. 665-688.

ERGİN Osman Nuri (1977) *İstanbul Mektepleri Ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri— Dolayısıyla— Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, İstanbul.

KABACALI Alpay (1990) *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, İstanbul.

KANLIDERE Ahmet (2002) XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, *Türkler*, Cilt 18, Ankara, s.415- 426.

----- (2003) Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri, *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, "Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını" Sempozyumu* (İstanbul, 27 Şubat).

----- (2009) Yusuf Akçura ve Kuzey Türkleri, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, Sayı:18, s.235-258.

----- (2021) *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahçılık ve Ceditçilik*, İstanbul.

KILLIOĞLU Mehmet Erkan (2021) Kazak Ceditçiliği'nin Doğuşu ve Bozkır Vilayeti Gazetesi, E.Ü. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 21, Sayı 1, s. 35-58.

KOKYBASSOVA Gülnar Saigy (2014) "İsmail Gaspıralı ve Kazak Aydınları", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26- 28 Mayıs 2014*, Eskişehir, s.413- 420.

KOLOĞLU Orhan (1994) *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul

KOYGELDİYEV Mambet (2008) *Alaş Kozğalı*, Almatı.

KUANYSHBAYEVA Zhanat (2022) Arap Harfli Kazakça Süreli Yayınlar (1870-1929) (Başlıca Dil ve Alfabe Tartışmaları), *Dil Araştırmaları*, Yıl 16, Sayı 31 (Güz), s. 93-114.

MARAŞ İbrahim (2002) *Türk Dünyasında Dini Yenileşme, (1857-1917)*, İstanbul.

MARDİN Şerif (2015) *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul.

MARDJANİ Şihabuddin (2005) V.I, *İzyleçeniye Vestei O Sostoyeniü Kazani i Bulgara*, Kazan: "İzdatel'stvo", FEN"ANRT.

MİFTAHOV Almaz (2003) *From Russia To Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.

- (2003) *From Russia To Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- NUSQABAYULI Jarılqasın (2018) *Qazaq Jurnalistikasınıñ Tarihi (1870-2008 Jıldar)*. Almatı.
- OMARBEKOV Talas (2018) vd, *Kazakistan Tarihi*, Cilt 4, Almatı. s. 132.
- ÖZKAYA Yılmaz (2007) Rusya Müslümanlarının Türkiye’de Tanıtılmasında Yusuf Akçura’nın Rolü, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 23, s.95-104.
- RAŞİDOV Zeynobidin (2022) *Jadidlar, Mahmudhoca Bebbudiy*, Taşkent.
- USMONOV Olim (2022) *Jadidlar*, Gulom Zafariy, Taşkent.